

Відгуки з життя та письменства.

II. Ще про українську пресу.—Епігон «українофільства» на милицях, або старі до молодих не підгортайтесь.—Хаотична критика.

Попередні замітки мої про українську пресу вийшли, проти моєї волі й почасти не з моєї вини, досить таки не повними та уривчастими. Де-чого не міг я там зачепити, перебуваючи в становищі Робінзона, од живого світу та його турбот одрізаного; инше ж хоч і зачепив був, та... досить того, що в надрукованому не всього міг дошукатися, про що писав,—бо сучасна вільність друку гірше допікає часом письменника, ніж попередня цензура. А тим часом питання про нашу пресу, про сподівані й бажані шляхи її—це питання для нас зараз величезної, сказати можна, першорядної ваги питання—вже через те одно хоч би, що українська преса, як на теперішні часи, мало чи не єдиний прояв нашого національного життя. Тим то не раз ще доведеться, певне, вертатися до цього питання, тим паче, що й сама преса достачатиме, треба сподіватися, чимало матеріалу, який вимагатиме, щоб конче над ним зупинитися й обміркувати.

Чи не найбільше зараз завдання нашої молодшої преси—це визначити цілком певно та виразно свою позицію і стати на неї твердо, щоб потім з неї вже не сходити. Що до внутрішнього змісту тієї позиції, яка здається мені найкращою й найвідповіднішою, де-що я сказав у попередніх вже замітках; тепер хотілося б мені зазначити ще межі її та вияснити відносини до инших позицій, які не тільки в теорії можливі, а й на практиці починають уже виявлятися.

Загально кажучи, само собою так склалося з обставин нашого дотепершнього життя, що органи новонародженної преси

української повинні мати демократичний характер. Це тому хоча б, що тільки той був справді заінтересований в народженні преси народньою мовою, хто хотів для того народу працювати, а значить eo ipso вже стояв на демократичному ґрунті. Певна річ, будуть відтінки демократизму, усякі вар'яції його, що виявлятимуться відповідно до принципів того гурту людей, з якого даний орган виходитиме. Та навіть більше—цілком однакова позиція для всіх органів української преси не то неможлива, але, коли правду казати, то ледви чи й бажана в інтересі кращого та скорішого наближення до великого ідеалу абсолютної правди. Життя людське — кипуче, справжнє життя — складається бо з суперечок, з боротьби та спіткання усяких супротивностей, і тільки цим шляхом виробляються, здебільшого, правдиві погляди, гартуються сили на працю, підіймається дух на високости того Standpunkt'у, де зникають почасти різниці, а панує єдина, непідкупна правда. Зустрічаючись серед таких суперечок, різні погляди та думки неоднакові стирають з себе, мовляв, гострі рубці свої, виглажуються та шліхтуються; відпадають у цьому процесі потроху однобічні помилки та упередження, а те, що в них правдивого є, все більше наближається одно до одного і з такого синтезу складається нарешті та єдина правда, що провадить людскість по шляху невпинного поступу.

Та хоч де-які різниці єсть і їх не обминути, хоч цілком однакової позиції для всієї української преси зазначити й не можна, проте треба сподіватися, що на першій порі вона вся повинна бути більш-менш демократичною. Тільки демократичні елементи одразу можуть вибрати цей спосіб праці для народу, бо в інших сферах той спосіб був занадто непопулярний, щоб воли так зразу й почали з його користуватись; занадто вже вони нехтували народ, щоб „зійти“ тепер до його та його мовою заговорити. Зробити це—певне таки колись вони й зроблять, але тільки тоді, коли побачать, яку вигоду їм самим може дати вплив на народ за підмогою його власного слова, а до тієї пори вони тільки глузуватимуть з української преси, як з непотрібного новаторства, або, в кращім разі, обминатимуть мовчки.

Але випадково, як виняток, може статися й дещо инше. Торік, напр., в обороні українства виступив був у „Громадянин“ навіть якийсь „бывшій исправникъ, а нынѣ помѣщикъ изъ дворянъ“,

і цей підозрений оборонець дуже обстоював потребу української пресси на те, щоб вона боролася з „крамолою“ й допомагала йому, колишньому справникові, легше вилізти та зручніше вмотитися на шиї у „меншого брата“. Хто ж не дає тепер тому випробованому служі старого режиму заходитись коло видавання українського часопису і мовою народу проповідувати йому всякі розпустні думки? Видима річ, що це не то що можливо, а навіть для дальших часів і неминуче, і ми вже бачим тому приклади в галицькій журналістиці, де клерикали або аграрії пробували, й не раз, видавати часописи українською мовою. І це річ природна: раз шлях протоптано, то він служитиме кожному, хто ним іти захочє, і якогось шлагбаума для небажаних мандрівників, щоб одних пускати, других — ні, положити ми не можемо і не схочемо. Цю службу справляє нехай де-хто инший, і звичайно той „де-хто“ справлятиме її не на шкоду, а на саму користь усяким „сравникам“ од журналістики. Та поки ми ще тільки дожидаємо тих небажаних співробітників на полі української пресси, — для демократичної частини її, що протоптує зараз шлях між иншим і для ворогів своїх, повстає неминуча потреба одмежувати себе задалегідь від усяких рентилій, викопати між собою й їми таку безодню, щоб переходу через неї не було і кожне щоб бачило, що не з одного це гнізда птиці. Це тим потрібніше для нас зробити, що несвідома, нетямуща в українських відносинах публіка часто до одного коша скидає зовсім не однакові речі, ставлючи їх за одну скобку українського націоналізму, або навіть „українофільства“. І зробити це треба зараз, не гаючись, бо по правді ж „не вїсте ни дне, ни часа, в оньже“ ті небажані птахи прилинуть. А одмежувавшись од їх задалегідь, уникнемо великої плутанини й багатьох непорозумінь, що нашії справі вельми зашкодити можуть.

„Не вїсте ни дне, ни часа“... Але в повітрі носиться вже дух „сравницького“ напряду. Скажу більше—є вже, з'явилася одна з перших ластівок його, і хоча одна ластівка ще не велико важить, але за нею не забаряться, може, прилетіти їх і цілі зграї. І може не багато часу ждати, як з усяких темних кутків і невідомих шпар повилазять такі істоти, що й бистроглядного справника переважать,—хто зна, звідки й понабіраються вони!.. А в тім, що до „першої ластівки“ принаймні, то ніякої непевности нема, звідки саме вона взялася.

В Києві оце свіжо видано книжечку д. Я. Демченка „Правда об̆ українофільств̆“, надзвичайно цікаву й характерну для того напрям̆у, що становив собою цілу і досить замітну смугу в еволюції українського руху. Смуга та, хвала Богові, поринула вже в безвість минулого, але не тільки люде, а часто й перестарілі ідеї прибіраються в нову одежину, натирають собі обличчя манією і зіп'явшись на милиці, тянуться собі по світу, силкуючись шкандибати в рівень з усім молодим та здоровим. Автор згаданої книжечки зважився саме на такий машкарад, і не тільки взагалі цікаво буде приглянутись, як виглядає трухляве тіло з нафарбованим обличчям і куди саме пришкандибав на своїх милицях один з епігонів так званого „українофільства“, а ще надто це здається як ілюстрація й до попередніх уваг. Сам д. Демченко не без пихи себе зве „українофилом“, говорить не від свого себе, а від якоїсь колективної групи („мы, українофи-лы“...), силкується дати апологію українофільства, як певне сам його розуміє, — і це все надає його думкам більш ваги, ніж як би це був голос окремої людини. Це виявок цілого напрям̆у, це голос певних кругів, що мають претенсію деякими сторонами тулити себе до українського руху, а в де яких випадках говорити навіть за ціле українство. А як під українофільством публіка часто розуміє увесь український рух, то погляди д. Демченка та однодумців його може дехто поставити—на актив, чи пасив, побачимо згодом — усьому українству.

Про „українофільство“ мені вже доводилось говорити *), і щоб тут не починати справу на-ново, скажу тільки, що на мою думку термин цей, коли прикладати його до українців, не инше, як філологічне і просто логічне непорозуміння,—філологічне тому, що любов українця до України не можна виставляти справді як якусь характеристичну прикмету; логічне тому, що сама любов не говорить ще нічого про людей, поки ясно й виразно не поставлено, що́ то за любов і чого вона вимагає. Тому то цей термин в наші часи українською молодшою генерацією залишено, її члени звуть себе просто „українцями“, розбиваючись на партії відповідно до економічних та політичних поглядів. Але й досі животіють ще

*) „Замѣтки на текуція темы“, Кіевская Старина, 1907 р., травень.

пережитки з старих часів і знаходяться люди, що — одні з щирим серцем, другі навіть з пихою — прикладають до себе те, як на мій погляд, не дуже то почесне ім'я якихось зайшлих людей на рідній землі, чужих найпекучішим потребам свого народу. В великій мірі це люди, яких старі традиції, завички та спомини зв'язують ще з давно минулими часами; багато між їми добродушних Манілових, що непорушно стали на першій стадії українства і не змогли консеквентно перейти через усі фази розвитку української ідеї, або не додумались до неминучих, конечних висновків з первісної позиції. Але є між їми й иншого сорту люди — вузькі, обмежені голови, що кинулися цілком одверто в обійми реакції, не розуміючи, що цим вони самі підтинають гіляку, на якій сидять, і допомагають тому режиму, що гнітив їх досі, гнітитиме й далі. Говорючи це, я і в думках не маю заміру відібрати в українофільства деякі заслуги для українського руху: те, що кращими заступниками цього напрямку зроблено для української науки, переважно етнографії та історії, — то звичайно заслуга й не мала. Навіть те, що свого часу прилюдно українофіли призналися в любові до рідного краю та його мужицького „дядьківського“ народу, народу без імені, на свій час теж було вчинком, що вимагав певної дози громадянської відваги. Ми ж знаємо, що безглузда, просто таки божевільна якась історія українського народу раз-у-раз одривала інтелігентні сили від рідного коріння і стукала їх лобами то в той, то в другий чужий одвірок. Несучи на службу чужим богам усі сили свої, знання, хист, енергію та працю — своє власне поле наша інтелігенція лишала необробленим, запущеним — усякому хижацтву на поталу. І от, коли на чорному фоні загального, пошестного та давньої традицією освяченого зрадництва виявився напрям, що його заступники з своїм родоводом не таїлися, а признавалися прилюдно в любові до народу-парія й не цуралися його, то це було справді ясним промінем в темнім царстві ренегатства і зради. Але це заслуга тільки на першій порі. За свідомістю любові до народу мусіли зараз же йти і діла відповідні, бо давно ж сказано, що „вѣра безъ дѣлъ мертва есть“, а любов тим паче; до того ж кожна ідея повинна невпинно йти вперед, щоб не лишитись позаду життя і своєї ваги не втратити. А тим часом, коли життя йшло все вперед і далі, ставило що-разу нові й нові завдання, висувало нові потреби — українофіли закам'яніли на

своїй первістній позиції етнографічного романтизму і далі вперед не поступались. Стоячи на одному місці, вони по-старому говорили, та й то здебільшого нишком, про любов до рідної мови, якої звичайно і не вживали, про містичну перевагу нашого народу над усіма іншими, про багатство його духових сил, про його пісні чудові і т. и. В сфері ж практичної роботи українофили, як справедливо каже проф. Грушевський, „всю свою енергію уживали, аби „удавати, що їх нема“ і дійсно дійшли в тім до такої віртуозности, що й справді їх не було ні по чім знати, й дійсно так як би їх не було. Відкинувши всякі політичні постулати й проголосивши, що українська ідея повинна розвиватися виключно на культурнім ґрунті, вони і в сій культурній сфері так старанно пообліплювали її фіговими листками, так міцно забінтували її всякими „главотязами й убрусцями“, укриваючи й вирівнюючи все; що могло б разити око репрезентантів офіціальної народности, що бідна українська ідея могла не розвиватися, а тільки завмірати; й дійсно завмірала в сій сфері з року на рік, дійшовши до того, що в кругах людей, які поставили головною метою українства—дослід, піддержання історичної традиції, приходилося констатувати, що української історіографії нема—й нема кому навіть зладити оказійної статі з історії, або написати відзив про етнографічну збірку,—се в кругах людей, що звели українство до поняття „етнографічної партії“, як її прозивали!“ *) Життя перейшло над українофилами до інших пекучих справ, а вони, ці живі мерці, того не хотіли помічати і коли показувалися дeneбудь прилюдно, то всі справді живі люде дивом великим дивувалися, дивлячись на ту археологічну постать, що не сподівано, як той мифичний Пилип з конопель, виринула з безвісти минулого і беззубими устами промовляє старечі, до архиву давно складені й давно забуті слова. До якої міри вирошлося в наші бурливі часи українофильство, показує книжка д. Демченка, що силкується воскресити давно забуте, підмалювавши його та звівши на милиці сучасних подій. Пригаслими очами д. Демченка глянуло на нас таке щось старезне, чого давно вже ми не зустрі-

*) М. Грушевський—З біжучої хвили. Л.-Н. Вістник, 1906, січень, стр. 147.

чали в нашій публіцистиці, але й по-за тим у його можна наді-
бати чимало дечого характерного для наших часів. Ходімо ж
слідом за цим повадатарем.

Уме незор'ялий, плідь недолгой науки!

Покойся, не понуждай къ перу мои руки,—

це „обращеніє къ уму моему“ найвідповіднішим було б епігра-
фом до „правди“ д. Демченка. А про те я не певен — може „не-
дор'ялий“ розум д. Демченка „плідь“ навіть і довгої науки, бо
його „правда“ не стовбичить самітно, а має попередників. Так, із
каталога, на обгортці книжки надрукованого, довідуємось, що той
самий автор видав передніше такі праці: 1) „По поводу нашей сму-
ты“, 2) „Замѣтки по вопросу о нуждахъ сельско-хозяйственной
промышленности“, 3) „О наводненіи Арало-Каспійской низмен-
ности для улучшенія климата прилежащихъ странъ“ и 4) „Обра-
зованіє и сочетаніє словесныхъ звуковъ“... Чиста енциклопедія, ко-
ли до цього додати ще „Правду обь украинофильствѣ“! На жаль,
згаданих творів д. Демченка я не знаю і наперед залюбки при-
стаю на те, що вони просто класичні, тільки ж що до „Правди“,
обстоюю таки на тому, що найкращий епіграф до неї—то початок
„Къ уму моему“ та що усим—змістом, формою, стилем, до остан-
ньої найдрібнішої рисочки—вона типовий виклад українофильства,
здегенерованого вкрай.

Буває часто у нас, що сидить собі чоловік десь у глухому
закутку, тихо справляє якусь потрібну чи й непотрібну офіціаль-
ну роботу, а разом голубить у серці якісь почування, пестить сим-
патії, що до офіціального становища його не то не пасують, а
стоять часом до його навіть в колізії. І глибоко ховає чоловік
симпатії ті в своєму серці,—так глибоко, що не то друга людина
їх не добачить, а й сам він иноді з ними гаразд розібратися не
вміє. Але процес такого потайного життя таки йде, затамувати
його, хоча б і „для пользы службы“, цілком не можна, думка
снується... І що такий чоловік виснує потай од усіх, все те складає
старанно в пам'яті, а то й на папері, і пильно стереже, немов скар-
бу якого. Не відаючи, як ішло життя по-за межами його закут-
ка, такий чоловік звикає дивитись на свої домисли, як на нове
слово, не знаючи, що над новим словом тим давно вже й хрест
зогнив... І от нарешті людина зважується вийти з своїм словом із за-
кутка й виступити прилюдно,—тоді з'являється ціла низка праць

усякого змісту, цілком випадкових як темами, так і обробленням. Подивившись—енциклопедист, а прочитаєш—„Уме недозрѣлый“...

Такого сорту, треба думати, й енциклопедичність д. Демченка, та вона характерна для його ще з иншого боку. Все, як бачимо, теми від українського питання досить далекі, а відомо, що більшість так званих українофіл в працювали над усякими питаннями, звичайно такими, які українства пічич не торкалися. Українофільство у таких суб'єктів сиділо так глибоко, що й сами вони у йому гаразд розібратись не могли, і от в результаті виходило—добре ще, коли не „Чаромутіє“, як у блаженної пам'яті Лукашевича,—а хоч би „О Наводненіи Арало-Каспійской низменности“. І тільки наплотивши на всякі теми таких „наводнений“ досить наш українофіл згадає нарешті і про „свое рідне“, та й вискочить сущим Пилипом з конопель і з українським питанням.

Та краще б сидів собі Пилип у коноплях, а д. Демченко не виходив з „Арало-Каспійской низменности“,—може „наводнення“ краще йому лицюють. Бо обертаючись до „Правды обь украинифильствѣ“, читач з самих перших рядків буде вражений надзвичайною якоюсь ростріпанністю думки і стилю автора та юродственною манерою писання. Починає він, напр., з автобіографичного спомину гр. Л. Толстого про „дурь“, яка на старости літ зійшла на його—вивчитись грецької мови; вивчивсь він і та „дурь“ дала йому велику втіху читати невмірущих авторів класичної грецької поезії. І зараз же д. Демченко прикладає це до власної теми: „подобная же дурь какъ то невольно (!) находитъ и на многихъ малороссовъ, которыхъ какое то неодолимое чутье тянетъ къ изученію родного языка“ і т. п. (стор. 3). Привда, д. Демченко схаменувся зараз і почав запевняти, що в українофілів то зовсім не „дурь“, а „тонкое чутье высшего и прекраснаго“, але я запитаю кожного, чи зважиться ж хто-небудь таким клоунським способом говорити про речі йому симпатичні? Кінчає д. Демченко ще краще: „Дворянскій засѣдатель Стороженка за свою безпорочную 30-лѣтнюю воинскую службу государю и отечеству заслужилъ право носить усы... Мы думаемъ также (!), что малорусскій народъ (далі формуляр заслуг народа, як їх автор розуміє)... заслужилъ право безпрепятственно говорить и учиться на своемъ языкѣ“ (39—40). І чудесно, що д. Демченко такої думки, але ж тон, але ж „Вуси“!... Справедливий „Уме недозрѣлый“...

І знов для українофільства такий тон надзвичайно характерний. Це той „юродивий“ стиль, який найбільш популяризував небіжчик Мордовець, яким писали д. Білиловський та ще деякі, на щастя, нечисленні заступники щирого українофільства в нашому письменстві. Українофільство в літературі конче вимагало мови як найбільш етнографічної—„квітчастої“, і досягало тієї „етнографічності“ недорогим коштом нудного патякання, неглибоких жартів, претенсій на юмор та дотепність; од їх вигадливости просто занудити могло читача з літературним смаком. Автор-українофил „словечка вь простотѣ не скажетъ, все съ ужимкой“, і читаючи його патякання, соромно й боляче ставало і за нашу мову, яку на таке поневір'яння завдавали, і за письменство, яке засмічували юродством, і за самих авторів, часом не без хисту, що так низько ставили власну і особисту, й національну гідність. Прочитайте лишень в „Зорі“ р. 1896 опис Мордовцевого юбілею, що д. Білиловський написав, і ви побачите, до чого тією квітчасто-етнографічною мовою в українофільському стилі дописатись можна.

Та про стиль тільки між иншим, а от що далеко гірше: ростріпаному стилю відповідає й ростріпаність думки у д. Демченка. Ідучи уторованою добре українофільською стежкою, він починає свою книжку з нагадування про те, що давно вже обридло усім: українські пісні народні такі пречудові, що не то українці, а навіть не-українці зроду дуже їх вихваляють і стають через те українофилами. Таким з великоросів був Костомаров, що під впливом пісень „сталь убѣжденнымъ украинофиломъ, не измѣнившимъ своего направленія до самой смерти“; таким був Срезневський, хоча „къ старости украинофільство у него и изсякло“, такими були далі Аксаков та Катков. Цим д. Демченко має на думці довести красу українських пісень, наче з ним сперечається хто. Та нехай ще приклад Костомарова та Срезневського можна зрозуміти, хоча й не ясно, чому саме у другого „къ старости украинофільство изсякло“, але Аксаков, Катков—оце мені оборонці українофільства! Обидва вони, згадавши за-молоду кількома прихильними фразами про українську пісню, виступали опісля, особливо другий, як запеклі вороги українського руху. Адже не хто инший, як Катков, пустив славу про „польскую интригу“, як початок і причину українського руху, і ця зовсім недотепна

вигадка надовго, аж до останніх часів, стала офіційним поглядом і основою урядових утисків над українським словом. А тим часом для д. Демченка усе одно, ким аргументувати свою думку: згадався йому Костомаров—добре, випадково про Каткова дізнався—і його туди ж до одного коша. Якої б хто не був думки про „українофільство“ Костомарова (досить таки примитивне), а тим більш Срезневського, але ставити поруч їх Каткова—я вагаюся, як це назвати. Це щось гірше, ніж звичайне незнання, це обридливий сервілізм, який перед найтяжчим ворогом битиме поклони, аби тому трапилось ненароком сказати поблажливе слово. Українофили а-ля Демченко взагалі поклони бити люблять. Стоючи сами на дуже примитивному ступні національного розвітку, вони за всяке прихильне слово готові дякувати та уславляти мало не за великих патріотів таких людей, які не то подяки, а й просто доброго слова не варті.

Може й сам чуючи, що аргументація його не бо-зна якої ціни, д. Демченко пробує ще иншим способом довести красу української пісні й од Каткова натрапляє на... Тургеневого Пигасова. Це, бачте, з того приводу, що нашому українофілові не помалу імпонує „эта вошедшая въ пословицу чувствительность“ українців, що аж плачуть, рідну пісню десь на чужині почувши. Д. Демченко думає, що Тургенев своїм „грає, грає, воропає“ зазначив цікаве з'явище, та не зрозумів його і висміяв, а от д. Демченко таки розуміє і помилку Тургенева направляє. Наговоривши великих слів велику силу про військову славу українців, д. Демченко з того виводить, що такий войовничий народ „не можетъ быть названъ слабонервнымъ въ патологическомъ смыслѣ; и если малороссъ способенъ растаять при звукахъ родной пѣсни, то какова должна быть чарующая сила этой пѣсни, ея музыки, ея чувствъ и ея мыслей!“ (5—6). І не добачає чоловік усього комізму свого становища! Тургенев пустив фразу нерозумну—це певно, але що вже винуватити його, коли таким, як що не більшим, гріхом грішний був і українофил-Гоголь, — згадаймо хоча б сцену з „Вія“, де сивосий козакъ на підпиту плаче, що він—сирота, бо не має ні батька, ні матері. Це просто шарж, карикатура, а д. Демченко приймає за щиру правду й мало сам з утіхи не плаче. А того й не зна бідолашний, що „этою вошедшею въ пословицу чувствительностью“—певно, не в такому карикатурному вигляді—грішні да-

леко не сами українці і вона говорять зовсім не про красу пісень, або не про саму тільки красу, а про щось инше. Здається, у Дала є дуже характерне оповідання, що чудово ілюструє цю думку. Сидить,—говориться в оповіданні,—коло моря грек, співає свою пісню й плаче. Питають його—чого плачеш?—„Бо дуже жалісна пісня.“—А ну перекажи її по нашому.—„Летіла одна пташка—не тямлю, як її по вашому назвати—та й сіла на дерево,—знов не скажу, як воно по вашому зветься. Посиділа вона, посиділа та й полетіла... По-російському,—додав грек, не помітивши, певне, й сам і сліду чогось жалісного в своєму перекладі,—нічого не виходить, а по нашому дуже-дуже жалісно, аж на плач пориває, як співаєш“. Що ж тут—краса пісні до плачу довела того грека, чи його „патологічність“? Видима річ, ні те, ні друге, а щось инше, чого негоден зрозуміти д. Демченко з його нахилом вышукувати конче патологічні причини та ставити українців по-за природою. Швидче од усього иншого грають тут ролю психологічні зв'язки почування данного суб'єкта з рідними звуками, що асоціацією викликають в пам'яті багато чулих споминів про найкращі, найінтимніші хвилини в житті, про liebe минуле, про дорогих людей... Звідси й виникає „жалісність“, од того й плаче українець, як заплакати може і всякий инший, хоч би той грек, що коло моря співав свою немудру и на наш погляд зовсім не гарну пісню. Співаючи, він бачив і відчував те, чого стороння людина не могла відчувати, а через те і розуміти грекового настрою. І безглузда фраза Пигасова зовсім не тому безглузда, що складена з слів, яких у жадній людській мові нема („воропає“), й не тому, що ніби то, як дехто думав, ображає національні почування українців, а просто тому, що юродствуєючи говорять про поважну справу. А д. Демченко того не розуміє, та й собі юродствує.

Од української пісні переходить д. Демченко до мови і щоб їй більше надати поваги, захожується рівняти нашу мову до стародавньої грецької: наша мова, бачте, як і грецька „легкоусвояемая“, бо виросла й розроблена на народній основі,—так думає д. Демченко. Незнаю, що на це скажуть усі ті, кого заїдали свого часу по школах ті капосні „греки“: певне, як що вони поймуть віри д. Демченкові, то до української мови їх і києм не приженеш. Та мені ще більш подобається аналогія української мови й письменства з російськими, бо з того виходить цілковита пере-

вага за нами. Наше письменство — навчас д. Демченко, „это не то, что русская схоластическая литература, которая въ періодъ отъ Кантеміра до Боборыкина включительно линяла семь разъ (!) и въ концѣ концовъ самими же великороссами признается не русской и негодной—хоть снова начинай“ (10),—одно слово куди нещасному російському письменству до нашого (26). Те ж саме і з мовою російською: хоч вона, як довів непохитно д. Демченко, й повстала з української, але тепер „по низкопробному качеству“ ні до чого нездатна. Взагалі народ з москалів— путнього слова невартий, а все життя їхне теж таке нецікаве. Принаймні сам Гоголь (правда, куди йому до Стороженка або Котляревського!—стор. 17—18) з українського життя ніби то давав ідеальні образи (чи не Падюка часом?), коли ж поспробував з російського, то „самъ не удовлетворился, закусиль (!) перо“ (12). Багато дрібніших перлів з сфери „народної гордості“ я ще проминаю, хоча, аби тільки охота, їх з кожної сторінки у д. Демченка можна повними жменями збирати. А виходить з усього того—що „малорусское народное творчество... превышаетъ всѣхъ славянскихъ, а славянскія вообще признаются превышаетъ всѣхъ европейскихъ“ (11). Чисто так, як писав колись любий д. Демченкові «українофил» Гребінка: «нема й на світі кращого місця, як Полтавська губернія. Господи Боже мій милостивий, що за губернія! І степи і ліси, і сади, і байраки, і шуки й карасі, і вишні й черешні, і усякі напійки, і воли й добрі коні, і добрі люде—усе є, усього багацько. А тих, мовляв, дівчат да молодичь—не проти ночі згадуючи!» („Так собі до земляків“)... Ні, що не говори, а «ми» таки найкращі, і нема в світі над «нас»!

А про те свою «правду» д. Демченко об'явив російською,— і треба йому честь в'ддати—досить кепською російською мовою. Мова наша і найстарша, і найкраща—то правда, але... українофили „видѣли лучшее и одобряли его, а худшему должны были слѣдовать по обстоятельствамъ времени и мѣста“ (27), і тому то вони писали і пишуть „низкопробною“ мовою російською. До того ще не дурно ж українська мова схожа своєю „легкоусвоємостью“ з грецькою: мабуть, українофілові навчитися її так само тяжко, як гімназіяльним класикам подужати еллінські мудрощі. А щоб писати ще українською мовою—бійтеся Бога,— з жахом признається наш прихильник рідної мови—„для этого

нуженъ особий талантъ, и пока такіе таланти не появляться, нужно терпѣливо ждати, а не спѣшити уродувати свой языкъ. Лучше тѣмъ временемъ пользоваться готовимъ уже русскимъ учено-литературнимъ языкомъ, чѣмъ формувати новий малорусскій учено-литературний жаргонъ“ (22). І забув навть чоловік, що трохи раніше говорив слідом за одним чужоземним публіцистом про заміну рідної мови чужою, як про „правственне убійство“ та „превращеніє народа въ евнуха“. Не диво, що маючи таку пам'ять купу незрівняний д. Демченко кінчає порадою—вживати въ українських часописах двох мов, бо писати самою українською—значить „способствовать его (языка) порчѣ и засоренію“ (22). Оце так по правді—застав декого Богу молитись, то він і лоба собі розіб'є!.. Хоч, коли знов таки правду казати, то хто його й заставляв? І чому тільки д. Демченко не згадав того „Уме недозрѣлый“,—може б тоді рука його і не торкалася пера й не довелося йому лоба собі розбивати!..

Та коли б д. Демченко обмежився був тільки на щиро-українофильскій ідіалії а-ля Гребінка і розбив собі при тій okazji лоба, то я б на-криво й слова не вимовив, та чи й була б у мене охота згадувати про його „Правду“. Хіба що втіху вона б мені зробила, бо що не кажи, а таки любо стає, почувавши себе сіллю землі—„превыше“ всіх європейців, а коло хтось там собі на тих високостях лоба розбив—нехай, байдуже мені. Але „правда“ д. Демченка має два кінці і коли один тільки насмішити може, то другий не такий то вже невинний; тут не просто „умомъ недозрѣлымъ“ пахне, а чимсь далеко гіршим. Чим саме—побачимо зараз.

Од д. Демченка ми довідалися, що з нас найкращий народ у світі. А коли ми найкращі, то всі інші од нас гірші—це само собою; а коли всі гірші, то всіх повинні ми нехтувати, ганьбити, ненавидіти—така логика zdeгенерованого українофильства. Д. Демченко не говорить, правда, так виразно й категорично, але що я не з пальця те вислав, а тільки роздяг думку нашого українофила з сорока одежинок порожньої балаканини, в яку обережний автор свої думки загортає—на це я зараз докази дам. Але цікаво попередю довідатися, чим саме ми з усіх найкращі, опріч чудових пісень та „легкоусвояемой“ мови.

Насамперед ми народ богобоязний вельми та богомільний; надія на Бога та на перемогу правди—Демченкової „правди“—то єдина вітха наша, або як сам д. Демченко каже: „одинаково свойственны какъ идеалисту-народу, такъ и идеалисту сыну его—Шевченку“ (31). Про Шевченка з'особна автор наш те тільки, мабуть, і знає, що то був чоловік такий „истинно вѣрующій“, що аж проповіді писав; з тих „проповідів“ д. Демченко й насмакав кілька цитат, а що вони не всі навіть до речі, те йому байдуже,—аби слово „Бог“ було. Правда, який читач хоч трохи знає Шевченка, той далеко більше міг би навести цитат, де говориться, і не дуже прихильно говориться—про „византійського Саваофа“, але д. Демченко знає секрет таких віршів Шевченка і незабаром його викаже. Друге—ми народ тихий, смирний, начальства слухаємось, старших поважаємо, одно слово—такі „благонадежні“, що дивно, як нас живих ще й досі на небо не взято. А надто що до сепаратизму—ані-ні: „никого изъ сколько-нибудь выдающихся украинофиловъ какъ прежняго, такъ и настоящаго времени въ этомъ нельзя уличить или упрекнуть“ (34),—навіть Дорошенко, цей сміливий протестант і непримиренний ворог неволі московської, що волів під турком бути, аніж під „єдиновірною“ Москвою—і той з-під „благонадежного“ пера д. Демченка вийшов смирнішим од ягняти. Шевченко знов написав був, правда, „два-три язвительныхъ стихотворенія, но не болѣе“, але й то тільки з п'яних очей („подъ пьяную руку“). Виписуючи це місце, повне гідотного цинизму, я дуже жалкую, що наш „благонадежний“ автор не розбив собі давніше лоба, перш ніж рука його зважилася написати такий мерзенний поклін. Та згадавши, хто саме вложив перо в руку д. Демченкові й його писати присилював, я був покинув дивуватись ганебним вигадкам, що „уму недозрѣлому“ здаються щирою правдою. Переступивши з д. Демченком од сепаратизму до соціалізму, певна річ довідаємось, що „націоналість-украинофилъ не можетъ быть социалистомъ... „Истинъ и сознательный украинофилъ не станетъ повторять зады евреевъ Маркса и Лассалья“ (36) — вигукує з пафосом д. Демченко і посилається на „відомий індивідуалізм“ українського народу. Та й це ще не все: тоді як українофили працювали і працюють на користь „отечества“ — Велико-россія здавна визначається „революционными эмигрантами и заговорщиками, нигилистами и анархистами“ (25), а ще більше,

як великоросси, виноваті тут поляки та євреї. І згадавши про останніх, благочестивий українофил позбувся вже всякого регулятора й без упину понісся в хвилях нечуваного цинизму, бризкаючи на все, що по дорозі натрапить, слиною безсилового гніву та зненависти. „Только въ Россіи еврей и другіе инородцы могли сочинить революцію за счетъ и отъ имени русскаго народа. Только русское правительство могли они обманывать цѣлые годы посредствомъ хитраго фокусничества и шарлатанства. И вотъ когда 18 октября повсюду проявилось торжество революціи, а власти спасовали, простой русскій народъ, не потерявшій еще здраваго смысла, понималъ, что на шею ему закидывается петля евреями и ихъ приспѣшниками, стрепенулся и въ мигъ стеръ революцію, обнаруживъ тѣмъ ея ничтожество...“ Я очам своїм віри не няв, читаючи виписані слова, я перечитував їх удруге, втретє, щоб допевнитись, що я помилився, що цього в книжці нема, не може бути. Але ні,—чорним по білому надруковано ті ганебні слова на сторінці 35-ій „Правди“ д. Демченка. Чорні дні „безумія и ужаса“, криваві злочинства п'яної, надькованої на безневинних людей юрби, мордування жінок та дітей, сльози, кров і т. и. виставляти як заслугу, як хвали гідний учинок, говорити про це з такою незатаєною радістю—ні, для цього вже й „ума недозрѣлаго“ мало! Треба мати надзвичайно черстве, „мохнасте“, як Шекспир казав, лютою зненавистю налите серце, треба бути маньяком „благонадежности“, щоб зважитися на таке діло. І тихий та смирний д. Демченко зважився,—зважився, бо це той „тихий та тверезий, богобоязливий“, що

Як кішечка підкрадеться,
Виде нещасливий
У тебе час, та й запустить
Пазури в печінки,—

як писав про таких добродіїв—„з п'яних очей“, певне—Шевченко...

Так оце та „Правда обь украинофильствѣ“! Правда!... Чудово-гарна річ, але скільки нечистих, брудних рук простягається до неї, як потріпують її ті лапи звірячі, та перегинають на свою користь, та топчуть в багні своїх мерзенних душ! І що найдивніше—виписавши власною рукою собі смертельний присуд, той „истый и сознательный“ українофил з ясним лобом, з фарисейським обличчям провадить своє, що „украинофилы, въ лицѣ своихъ передовыхъ (!) людей, повинны лишь въ любви къ родинѣ,

къ родному языку и литературѣ“ (37). Ні, панове Демченки далеко в гіршому винні і нема, може, слова, щоб списати докладно їх провину. Говорячи про правду, проповідуючи язиком любов до рідного краю—вони зводять ту правду і любов на люту зненависть до всіх людей, якесь людоджерство несите,—до всіх, кажу не виключаючи й рідного народу. Бо давно вже сказано велику, сушу правду: „аще кто ангельскими и человекскими языки глаголетъ. брата же своего ненавидитъ—ложь есть“, і не вагаючись можна сказати, що хто робить собі втіху з єврейських погромів, той з легким серцем підведе під кулі й заступників рідного народу, скоро виявиться, що вони, борони Боже, инакшу, ніж він, правду мають. Любити мову, письменство—це так легко, бо ця абстрактна любов не вимагає ніяких жертв од чоловіка; навіть праці можна не класти на жертвник такої любови, хіба що великих слів велику силу та й більш нічого. Але вони шагà не варті, ці голі, порожні слова, бо не криють за собою ніякого змісту і відповідно до вдачі, до темпераменту, до переконань чоловіка можуть ховати в собі все, що хоче—аж до лютого хижацтва д. Демченка. І ось тут саме, в абстрактності та невиразності, й лежить „первородний гріх“ українофільства, як певного громадянського напрямку в історії нашого національного руху.

Я не думаю, певна річ, ставити на карб українофільству, як цілому напрямку, всю ту мерзоту, якої понаписував д. Демченко. Хоча він і говорить: „мы, украинифилы“, але я зрікаюсь вірити, що це „едино суть“, бо знаю між українофилами людей, які здригнуться від домислів цього людоджерного маньяка кривавого націоналізму і з обуренням викинуть його з-між себе. Але вже одно те цікаве, що українофільство могло виродитись в таку ганебну прояву, яку виявляють з себе усякі д.д. Демченки: видко, воно само носило в собі те зерно морального занепаду, що в писанині епігона українофільства розрослося так пишню й породило такі криваві квіти. Д. Демченко—маньяк, це безперечно; за його виводи ціле українофільство не винне—це також правда, але вихідну точку українофільства д. Демченко засвоїв добре і цілком правдиво переказав—справді, „украинифилы въ лицѣ своихъ перодовыхъ людей повинны лишь въ любви къ родинѣ, къ родному языку и лигературѣ“. Тут і сховане те зерно невеличке, що пустило в світ великі помилки і породило на прикінці усяких Демченків.

Насамперед про „любовь къ родинѣ“. Я вже говорив у згаданих „Замѣткахъ на текущія теми,“ що сама та любов—гарне, але порожнє слово, доки не виявлено того реального змісту, який у це слово вкладено, доки виразно не зазначено ділом, якою саме любов має бути. Та й діла, що повстають з любови; й вони неоднакові бувають: можна любити, як инша мати любить пещену дитину,—у всьому їй потураючи, криючи її хиби й навіть їм сприяючи; та можна, люблячи, боліти за любленого душею, боротися во ім'я любови з хибами, силкуючись їх вивести, знищити й на добру путь направити. Це та любов-зненависть, яку так гарно охарактеризував д. Франко в відомих віршах:

Ти, брате, любиш Русь,
Як дім, воли, корови—
Я ж не люблю її
З надмірної любови.

І цілий той вірш—чудова характеристика тієї любови, яку саме й культивувало та виховувало наше українофільство. Це любов пасивна, любов без жадних діл, любов переважно до старовини,—одно слово—ніби та „празднична одежина“, в яку одягаються на оказії і скидають, скоро настають звичайні булі. А буднів же далеко більше, з їх складається життя людське, а не з пишних свят, вони дають роботі зміст і напрям, і от така любов до рідного краю не позначалася чимсь реальним. Відбувши свято, на якому часто в переборщеному тоні багато говорилося про ту любов, чоловік вертався до звичайних буденних обов'язків і—забував про всі ті високі слова та палкі промови. Це одно; друге—через те, що така любов не проймала буденного життя, не вимагала діл та жертв, нею любенько можуть закриватись усі, хто охочий язиком говорити про високі речі; навіть д. Демченко з його людожерними інстинктами потрапить може гулявити про таку любов: не велика бо це штука! Далі за мову та письменство—до живих реальних людей—любов та не заходила, та й тут, в обібраній сфері, вона була „сухою,“ як москаль каже себ то цілком платоничною. Мова та письменство стали фетишем, перед яким бито поклони, ставано навкол'шки, курено фиміями, але за фетишем не видно стало того, хто надавав йому сили й ваги—живих, конкретних людей, що боролися, мучились, страждали, поневірялися в тяжких злиднях, потом і кровію своїми поливали

засохлу землю, орючи свій переліг, убогу ниву... Сталося те саме що в релігії, де субота цілком витіснила живу людину й на її місце поставила сухий, бездушний кістяк формальних, мертвих приписів. Про те не дбали, що мова виникла людям на потребу, тільки як спосіб до обопільного порозуміння між товаришами за спільної праці, до товариського життя та зносин; до того нарешті, щоб придбані знання зберегти та розповсюдити не тільки між сучасниками, а й на потонні часи перенести,—а тим часом тільки через це й стала мова могутньою підмогою для науки, письменства та взагалі культури. Іі, перед мовою схилялися, як перед святощами якимись, як перед річчю „самодовільною“, як кажуть росіяне; українофільство перетворилося в „язиофільство.“ З способу мова стала метою, з річі служебною—кумиром. Але сказано, „не сотвори собі кумира“, і така вже доля всіх фетишів, що вони сами по собі стоять, а життя само по собі йде; дикі люде навіть катують своїх божків. Так само й українофільство: воно не то свого божка насправжкк не шанувало, а навіть катувало, і катувало немилосердно. Факт просто неймовірний, а проте певний, з біографії, напр., Морачевського,—того самого Морочевського, що зробив перший переклад евангелії на українську мову: працюючи потаємці, у себе в кабінеті, для рідного письменства, цей таємний Никодим од українофільства йшов трусити учнів своїх та одбирати в їх українські книжки. Це вже щось патологічне, це така гіпертрофія уславленої „любви“, що повернулася в цілковиту атрофію всякого нормального почування. І це не єдиний факт,—чи не тому й у Срезневського „кз старости українофільство изсякло“ воно не наповняло буденного життя, а було тільки“ що празничною одежиною“—про себе самого, а не про людей?

Такий фетишизм, така гіпертрофія любови до рідної мови відбилася й на українофільській доктрині смертельними наслідками. Звідси повстав убійчий для цілого напрямку девіз „безполітичної культури“, що пхав людей на шлях байдужого індеферентизму до всіх питань, в яких билосся живе сучасне життя. Люде цілком свідомо почали ухилятися від політичних та економічних справ, але й культура від того не багато виграла, повернувшись на неглибокі забавки усякого дрібнотоу, виродившись в інертність та слабосилість навіть думки, що крутилася в тісних межах археологічних та філологічних питань. Абстрактні й неглибокі домагання

українофільства, що нічим живим в сучасному житті не цікавилося, ні за якою активною силою не йшло, принажували до його часом таких людей, які чести йому не робили, і разом однажували енергічніших, талановітиших працьовників. Небіжчик Кониський перекладав мені, як нестемений факт, що один жандармський генерал запевняв його, що він „тоже українофіль“, бо... любить українські співи. І генерал мав рацію, бо досить було мати якесь аморфне почування в серці, щоб сказати—конче російською мовою: „я тоже українофіль.“ Д. Демченкові така синемундирна компанія може навіть імпонувала б, принаймні йому проти неї кривитися нічого, але іншому кому—просто гидко ставало. І хоч боляче про це говорити, проте не диво, що енергічніші люди з українців, з нахилом до активної праці та боротьби, тікали від українофільства і збільшували собою, щоб там д. Демченко не вибіхував про нашу лояльність, лави російських революціонерів, і там гинули часто без жадної користи для рідної землі. Українофільство, яке почало було з того, що осудило зрадництво рідному народові й через те стало на першій порі фактором демократичним і поступовим, так видихалось, що само вже давало привід до зрадництва. Та й щоб було робити активним людям з українофилами, до чого могли вони прикласти тут свою часом кипучу енергію та охоту до боротьби? Як глибоко пішла в українофільстві атрофія громадських інтересів, надто виразно показує той факт, що навіть сами українофили, коли вдавалися до справжньої активної роботи, то зараз переходили на російський ґрунт, ніби тут, дома у себе, не було їм роботи. Так, видко, звикли вони асоціювати свою діяльність для України з спеціальними інтересами мови, пісні і т. и., що інших інтересів на українському ґрунті вони й не знали. І треба сказати, що де далі, то інтереси усе дрібнішали, доказ—письменство українське, що зростало, починаючи принаймні з 70-х років, працею зовсім не тих людей, які мали себе за українофілів. Навіть більше: українофили на сучасне українське письменство дивляться згорда, принаймні нехтують його, не знають та й знати не хочуть, бо воно не таке вже, як було за їх молодих літ. Історія для їх неначе зупинилася на тих часах, коли вони були молоді, і туди, назад, обертаються раз-у-раз їх погляди. І коли народилося, під впливом найбільш Драгоманова, справжнє демократичне українство,

що приймало усі здобутки сучасної соціальної науки і дбало, щоб ті здобутки прищепити до рідного ґрунту; коли почалася реакція проти всяких фетишів та „народних святощів“, як говорили в Галичині, то українофільство й тут не схаменулося і не пішло за віком. Девіз „безполітичної культури“ для України в суміш із легесеньким лібералізмом що до загальних справ, як і перше, панував неподільно в українофільських гуртках, і хоча український народ зроблено об’єктом до політичних експериментів, хоча сам уряд силоміць пхав українофілів на шлях політичної боротьби, осудивши на смерть, як політичне злочинство навіть самого фетиша українофільського—мову (*lex Iosephoviana*), то й тоді вони таки уперто стояли на позиції „безполітичної культури“ і достоялись на ній до того, що речником од їх виступає—страшно сказати!—д. Демченко...

Українофільство вмерло, і даремно його епігони, „отъ нихъ же первий“ і може не останній—д. Демченко, силкуються стати на милиці, прикрасити лиця свої манією й надати мертвому тілові промінь якогось життя. Воно вмерло і не лишило нащадків по собі. Нове українство, що прийшло по йому, в сфері національно-українських постулатів, в сфері практичної роботи, не одібрало від своїх попередників спадщини і мусіло починати і політичну, і навіть культурну роботу на-ново. І щоб не йти слідом попередників, воно повинно було виходити з інших засад. Свідомі українці люблять свою мову, але не як недосяжний фетиш, а як річ служебну; дивляться на неї не як на мету, а тільки-но спосіб—працювати на користь живих, покривджених людей. Вони вірять, що спосіб той—єдино користний і швидче від усякого иншого доведе до справжньої мети—освідомлення, громадсько-політичного виховання і тим самим ущасливлення народніх мас. З тяжкими муками, з болем у серці, але вони прокляли б „святощ“ колишню, як би вона стояла на заваді до згаданої єдиної мети; вони зреклись б її, як би вона не давала нічого на користь народові, або—ще гірше—була б способом його затемнювання та поневолення. Але вони знають, що того бути не може, і тому не тільки люблять рідну мову, але любов свою виявляють і практично, працюючи нею на всіх ланах людського знання. Працюють знов таки не за-для самої мови, а за-для тих миліо-

нів, що нею говорять, але, певна річ, тим самим і для неї працюють. Ось де різниця між старим українофільством та новим українством.

Українофільство вмерло, але гальванізований останніми подіями труп силкується тепер устати й заговорити до нових людей. Але яка архаїчна мова, які старезні ідеї! До того ж ще, як на злсть собі, він прибрав найневідповіднішу „брєнную оболочку“ в особі д. Демченка. Та шюда й заходу—„покойся, милый прахъ, до радостнаго утра“ і не важся кидати могилу, яку власними руками на себе викопало. Свідомі українці, що разом з усіма іншими народами Росії борються за волю і щастя всіх людей, не викидаючи й „ненавистних жидів“—вони одно тільки можуть сказати д. Демченкові і вже з ним: „гетьте від нас, панове! Йдіть до своїх справжніх товаришів—у табор обскурантів та людоджерців та гнобителів. Прийміть свої нечисті руки—на їх кров неповинна—і не брудніть ними, не профануйте нам чистої справи“... І я глибоко переконаний, що вся сучасна українська преса одностайно, односердно й одноголосно промовить це до гальванізованого трупа...

„Покойся, милый прахъ, до радостнаго утра!“—я не можу відмовити собі такої втіхи, щоб не проказати цього ще раз д. Демченкові на прощання, бо маю ще докінчити деякі уваги про українську пресу. Демократизм, якого так жахається той благочестивий фарисей,—єдиний шлях для неї, і в йому, і тільки в йому, для неї запорука ясної майбутности. І наше щастя, що українській пресі, як і взагалі українським діячам, легше держатись того шляху, ніж кому іншому. Адже ж, опріч народу, себто—трудящих мас, у нас і публіки другої нема: буржуазія українська вся, за винятком хіба окремих одиниць, пішла на російське поле, приєднавшись до чужих і мовою експлуататорів. Й українська преса так само потрібна, як п'яте колесо до воза або навіть більш ніж непотрібна, бо дає нашому народові в руку кращу і замашнішу зброю до боротьби з усякою експлуатацією. Як в минулому українське письменство не зналося з меценатством усяких можновладців, так і в сучасному його становищі не може бути для нашої преси спокуси стати на службу до експлуататорів і заступати їх інтереси; трудящі маси—єдина авди-

торія наша, на яку можемо рахувати й якої інтереси повинні обороняти. Відтінки й вар'яції єдино-можливого у нас зараз напрям, певна річ, будуть; вони вже навіть позначилися потроху, хоча й стоять тепер часи люті, що не сприяють ніякому одвертому „исповѣданію вѣри“... І в тому, що повстають відтінки демократичного світогляду, знов кажу, не то лиха нема, а можна сподіватися з того тільки користі. Лихо тоді буде, коли з широкого та родючого поля принципіальних розмов зійдемо на вузькі манівці дрібно-партійних або й особистих суперечок і дурно витрачатимемо сили на пропащу працю обопільних докорів та сварки. Хотілося б сказати: „да мимо идетъ насъ чаша сія“, та, на превеликий жаль, вона вже також позначилася.

Беру, наприклад, до рук 1-2 книжку „Вільної України“ і натрапляю там на перекладену з „Кіевскихъ Откликовъ“ статтю д. Степенка „Український національно-громадський рух за 1905 рік“, а в статті, поміж оглядом діяльності українських партій, такі рядки: „По числу видань на першому місці сей рік стоять радикали, але тільки по числу; зміст же їх видань—якийсь ідейний хаос, де виразниками поглядів сії партії до однієї купи навалено і Драгоманова, і графа Толстого, і других авторів (стор. 98). Категорично, коротко, просто і виразно,—занадто навіть. Але скільки в тих кількох рядках самого справжнього хаосу,—не буду поки говорити, чи ідейного чи якого другого!.. Драгоманов, гр. Толстой і другі автори—ну, як же не хаос?—так мабуть думав собі д. Степенко, переглядаючи список радикальних видань. Особливо—„другі автори“ виглядають хаотично! І людина, що тих видань не читала, справді може помяти віри категоричному тонові д. Степенка, та я, здається, вгадав секрет його тону і хоч не так категорично, але все ж скажу, що ледве чи й сам він читав ті видання, про які розмашисто написав. Відсунемо насамперед „других авторів“, які нікому нічого, навіть про „ідейний хаос“, не говорять і яких д. Степенко причепив мабуть для краси стилю, або через те, що инакше з двох людей не вийшло б „купи“. Лишаються Драгоманов та гр. Толстой і з першого погляду ймення ці наче б то й справді говорять про „хаос“, але—тільки з першого. Не знаю, чи в домо д. Степеникові, що гр. Толстой, як це ще Михайловський дуже гарно вияснив, має свою „десницю“ і свою „шуйцу“, і коли другого справді було б чудно бачити в товаристві з Драгомановим, то перша

Йому безчестя не зробити. А надто це про ті твори Толстого сказати треба, в яких він виступає з критикою сучасного ладу. Можна так або інакше відноситись до позитивних поглядів гр. Толстого, можна з нехиттю дивитись на його „шуйцу“, але рідко у кого знайдеш таке огнєве слово, яким він палить всі аномалії та безладдя, що панують на світі. Гострим ножем свого невблаганого аналізу ростинає він болячки сучасного громадянського устрою, зазирає на саме дно його і присуд свій висловлює з такою силою, яку не часто зустрінеш у найглибших письменників. Вертаючись до тієї книжки, що видали радикали, бачимо, що то відомий лист графа Толстого до царя, позначений як раз усіма прикметами „десниці“ і позбавлений хиб „шуйцы.“ І мені здається, що ледви чи й сам Драгоманов скривився б од сусідства з „десницею“ гр. Толстого,—але то Драгоманов, а то д. Стешенко!.. Та й це ще не все: коли б д. Стешенко хоч у руках мав книжку, про яку так категорично говорить, то він не міг би проминути, що до листа гр. Толстого додано там ще чимале пояснення, яке думки Толстого повертає на сучасні події і яке, гадаю, теж Драгоманову безчестя не робить і поглядам його не суперечить. А отже д. Стешенко пустив категорично „про ідейний хаос“ і певне дуже з себе задоволений...

Принципіальна полеміка—річ корисна, бо вияснює справу, коли не самим полемістам, то хоч стороннім людям,—і проти такої полеміки, иноді й досить гострої, нічого сказати не можна. Так само й найгостріша критика, заснована на певних фактах, мусить бути для добра самого ж письменства. Але дрібні партійні чи особисті суперечки, зачіпки та передирки, але хаотична критика з недоведеними закидами, але легковажне відношення до справи—це все нікому ще чести не зробило. Не зробить, певне, і нашій пресі...

Сергій.